

**MUĞAN DÜZÜNDƏ MELIORASIYA TİKİNTİLƏRİ VƏ BAŞ MİL-MUĞAN
KOLLEKTORUNUN TİKİNTİSİNDƏN SONRAKİ VƏZİYYƏTİNİN TƏDQIQI**

Yer səthinin yüksəkliyi ərazinin təbii şəraitinə təsir edən əsas amillərdən biridir. Meliorasiya tədbirləri əsasən Kür-Araz düzənliyində həyata keçirilib və keçirilir.

Azərbaycan Respublikası ərazisinin təxminən 42% - də yer səthinin yüksəkliyi -

28,5÷200 m intervalında dəyişir, Kür-Araz düzənliyinin 67%-də yer səthinin yüksəkliyi okean səviyyəsindən aşağıdadır.

Kür-Araz düzənliyi şimali-qərbdə Mingəçevirdən, cənub-şərqdə Xəzər dənizi sahilinə kimi 260 km uzanır. Düzənliyin eni

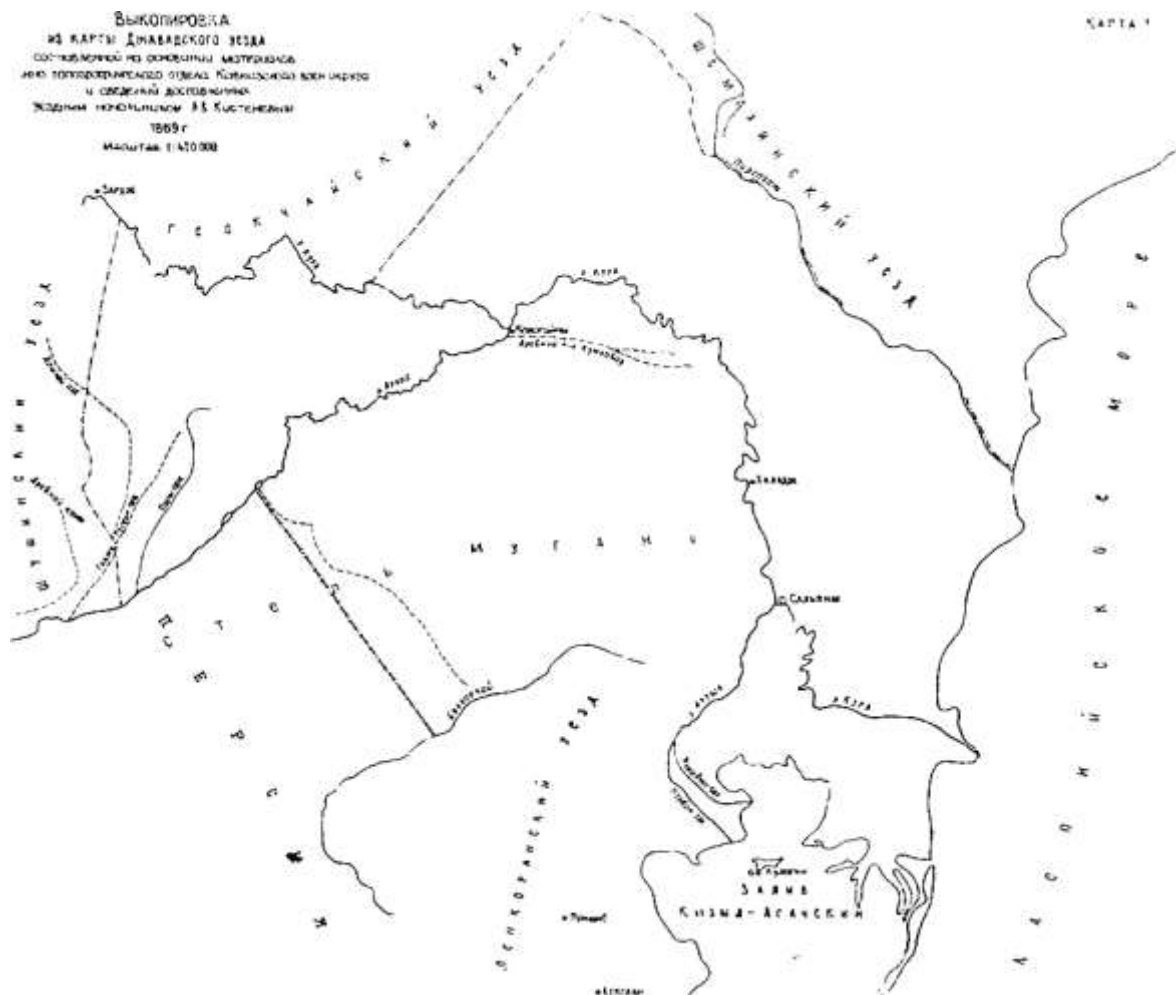
Göyçay-Ağdam şəhərlərini birləşdirən xətt üzrə 105 km, Ağsu-Füzuli xətti üzrə 150 km, Nəvahi-Cəlilabad xətti üzrə 120 km-ə bərabərdir.

Kür və Araz çayları düzənliyi bir neçə hissəyə bölür. Kür çayının sol sahilindəki ərazilər Şirvan düzü, Kür çayı ilə Qarabağın dağ silsiləsinin şərq ətəkləri arasındakı ərazilər Qarabağ düzü, Kür və Araz çayları arasında qalan Mil düzü, Araz və Kür çaylarının aşağı axarının cənub-qərb hissəsi isə Muğan düzü adlandırılıb.

Muğan-Salyan düzənliyi İran İslam Respublikası ilə dövlət sərhəddi və Kür və Araz çaylarının aşağı axınını əhatə edən mərkəzi-deltaşəkilli ərazinin bir hissəsində yerləşir.

Ərazi morfoloji baxımdan Talış-cənub Muğan düzənliyinə və Araz çayının geniş deltasını əhatə edən Şimali Muğan və Kür çayının mənsəbinə yaxın sağ sahilini əhatə edən Salyan düzlərinə bölünür. Şorlaşmış və qismən şorlaşmış torpaqlar burada geniş yayılmışdır. Şorlaşmış torpaqlara əsasən düzənliyin aşağı hissələrində rast gəlinir. Muğan düzündə əsasən üç rayonun ərazisi yerləşmişdir. Saatlı, Sabirabad, Biləsuvar [4].

Muğan düzündə yer səthinin mailliyi Xəzər dənizi istiqamətində tədricən azalır. Dənizə yaxın zonalarda yer səthinin yüksəkliyi əsasən mənfidir. Salyan düzənliyində mənfi 22, mənfi 28,5; Muğanda müsbət 10, mənfi 28, arasında dəyişir (Şəkil 1) [2].

Şəkil 1. Muğan və Mil düzünün 1869-cu ildə mövcud olan sxematik planı

Muğan düzü yarım səhra və quru çöl iqlim amilinə aiddir [2]. Burada yayda quru, isti hava, qışda isə isti hava və az miqdarda yağıntı olur. Qış aylarında qısa müd-

dələrdə qar yağır. Havanın orta illik temperaturu müsbət 14,0-14,5 S, bəzi illərdə isə 13,5- 15,9 S olur. Ən soyuq ay yanvardır. Bu ayda orta aylıq temperatur 1,4-3,2

S-dir. Bəzi illərdə yanvar ayında şaxtalar mənfi 22-26 S intervalında dəyişir. Şaxtalı havanın aşağı enməsinə əsasən küləklər təsir edir. Orta aylıq istilik müsbət 25,5-26,5 S, maksimum isti havalar isə 42 S-ə qədər olur.

Soyuqlar əsasən oktyabr ayının axırından başlayır. İlin 240-264 sutkasında havanın temperaturu müsbət olur. Orta illik yağıntının miqdarı 250-300 mm, yay aylarında düşən yağıntının miqdarı isə 20-50 mm intervalında dəyişir. Uzunmüddətli iqlim amilini müəyyənləşdirmək üçün Sabirabad və Cəfərxan metroloji məntəqələrinin məlumatlarından istifadə olunur. Havada rütubət ən çox soyuq aylarda noyabr-mart aylarında 78-86% olur. Orta illik buxarlanma 800-1200 mm intervalında dəyişir.

Küləyin sürəti isə çox da böyük olmur. İstiqaməti isə cənubdan qərbə olur. Orta illik küləyin sürəti 2,1-4,1 m/saniyə, isti havalarda 2,5-4,8 m/saniyə, soyuq aylarda 1,6-4,2 m/saniyə müşahidə olunur. İl ərzində 4-30 sutkada küləyin sürəti bəzi hallarda 15 m/saniyə olur.

Tarixçilər XIII əsrin sonlarında payız və əsasən yazın ilk aylarında Muğan düzünü yaşıl otlu çöl və seyrək əhalisi olan bölgə kimi təsvir ediblər. Verilmiş xəritələrdə Bolqarçaydan başlamaqla bu bölgə köçəri həyat sürən insanların qışlaq yeri kimi göstərilmişdir. Muğan və Mil düzlərində yay aylarında olmuş səlnaməçilər bu bölgələri səhra adlandırıblar. İran hökmdarı Nadir Şahın səlnaməçisi XVIII əsrin ortalarında yazmışdır: “Muğan çölü səthi düz, geniş bir ərazidir. Bütün düzdə xırda daş parçası tapmaq mümkün deyil.

Düzün səthi o dərəcədə hamardır ki, yay aylarında yerə düşmüş alma uzaq məsafədən görünür. Kür və Araz çaylarının sahilləri boyunca ensiz zolaq şəklində uzanan ərazilərdə yaşayan yerli əhali çayların suyundan suvarmada istifadə etmək məqsədilə daşqın müddətində əraziyə tökülən suları əvvəlcədən çəkdiqləri kanallarla nəzərdə tutulan sahələrə və ya çala sahələrdə yaranmış gölməçələrə axıdıblar. İlin qalan vaxtlarında susuz qalan bu kanallar “quru-ax” adlandırılıb. İstifadə olunan hər bir “quru-axın” öz sahibi də olub. Çalalara toplanmış sulardan

və “quru arxlardan” istifadə olunmaqla əkin sahələrini

1 və ya 2 dəfə suvarmaq mümkün olub. Uzun illər Kür və Araz çaylarının sahillərində quraşdırılmış çarxlar və təkərlərdən istifadə etməklə əkin sahələrinə su verilib [1, 3, 4]. Quraşdırılmış çarxlar yerli şəraitdən asılı olaraq, dəvə, at, öküz və ya digər qoşqu heyvanlarından istifadə etməklə və ya suyun axma sürətilə hərəkətə gətirilib. Bir çarxın qaldırdığı su ilə 4 hektar əkin sahəsini suvarmaq mümkün olub. XIX əsrin ikinci yarısında Cavad qəzasında (İmişli, Saatlı, Sabirabad, Hacıqabul rayonlarının yerləşdiyi ərazilər) təxminən 4 min çarxdan istifadə olunmuşdur.

Çar Rusiyası ilə İran dövləti arasında 1813-cü ildə bağlanmış Gülistan müqaviləsinə əsasən Şirvan və Qarabağ xanlıqlarının tərkibində olan Muğan və Mil düzlərinin əraziləri Rus dövlətinin ərazisinə birləşdirilib. Əkinə yararlı torpaq sahələrində pambıq bitkisinin becərilməsinin mümkünlüyünü araşdırmaq məqsədilə Çar hökumətinin yer quruluşu və əkinçilik idarəsinin nümayəndəsi 1813-cü ildə Muğana gəlib. O, bölgə ilə tanış olduqdan sonra məlumat olaraq yazmışdır ki, Muğan çölü insan yaşamayan səhəradır, ərazi ilanlarla doludur. Ot bitkiləri əsasən yovşanlardan ibarətdir. Qış aylarında heyvan saxlayan köçəri insanlara da rast gəlmək olar.

Adayev M. 1927-ci ildə Bakıda nəşr etdirdiyi “Muğan və Salyan düzü” əsərində yazmışdır: “1860-1870-ci illərdə Muğanın orta hissələrində əhalinin daimi yaşadığı bir kənd də olmayıb”. Digər mənbələrdən aydın olur ki, bu ərazilər heyvandarlıqla məşğul olan insanların qış aylarında müvəqqəti yaşayış yeri olub [1].

Rusiyada fəaliyyət göstərən ingilis suvarma kompaniyası Muğan düzünü 99 il müddətinə icarəyə götürmək istəyində olduğu haqda Çar Hökumətinə rəsmi qayda müraciət edib. Verilmiş təklifdən aydın olurdu ki, suvarma kompaniyası icarə haqqını ödəyir, Muğanda aparılacaq su təsərrüfatı tikintilərinin xərcini özü çəkir, icarə müddəti bitdikdən sonra əkin sahələrinin suvarılmasını təmin etmiş bütün qurğuları işlək vəziyyətdə təmənnəsiz olaraq sifarişçi tərəfə təhvil verir. Çar Hökuməti ingilis

suvarma kompaniyasının bu təklifini qəbul etməyib.

Qafqaz canişinin əmri ilə 1879-cu ildə Mil və Muğan düzlərində təbii şəraiti öyrənmək məqsədilə rus mühəndisləri Psariyev və İvanov Azərbaycana göndərilib. Aparılan axtarış-tədqiqat işləri nəticəsində aydın olmuşdur ki, ərazidəki torpaqlardan demək olar ki, əkinçilik üçün istifadə olunmur. Əlverişli iqlim nəzərə alınmaqla qış aylarında ərazidə xırda və iri buynuzlu heyvanlar saxlanılır. Tədqiqatçıların fikrincə heyvandarlıqla məşğul olan yerli əhalini əkinçiliklə məşğul olmağa vadar etmək və bu bölgəyə rus kəndlilərini köçürməklə qəbul olunmuş qərarı həyata keçirmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, aparılmış bu tədqiqat işlərinin nəticəsi də təklif olaraq kağız üzərində qalıb. Zaqafqaziyadakı hakimiyyət orqanları başa düşürdülər ki, onlarla arxın təmiri və bərpa olunması bu bölgədə nəzərdə tutulan işlərin həyata keçirilməsi üçün kifayət deyil. Odur ki, milli müstəmləkə siyasətinə uyğun olaraq rus kəndlilərinin kütləvi şəkildə bölgəyə köçürülməsi istiqamətində hazırlıq işlərinə başlanıb. Çar Hökuməti XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Muğan, Mil və Şirvan düzlərinə rus köçkünlərini yerləşdirməklə nəzərdə tutulmuş geniş miqyaslı işlərin bünövrəsini qoyub. Kür çayı ilə Arazın qovuşduğu yerdə 1881-ci ildə Petropavlovka (indiki Sabirabad şəhəri) qəsəbəsi salınıb.

XÜLASƏ

Məqalədə Muğan düzünün coğrafi mövqeyi, iqlimi, 1913-cü ilə kimi bölgədəki torpaq sahələrindən istifadə, XX əsrin əvvəllərində pambıq istehsalı üçün suvarma sistemlərinin tikintisi, suvarılan torpaqların şorlaşması, "Cəfərxan drenaj sisteminin tikintisi" və əsaslı yumanın drenaj fonunda aparılması, Muğan-Salyan suyuğıcısının və digər magistral kollektorların inşaa edilməsi, 1970-1982-ci illərdə bölgədə aparılan geniş meliorasiya tikintiləri, Baş Mil- Muğan kollektoru layihəsinin həyata keçirilməsi, kollektorun təsir zonasındakı torpaqlarda mövcud vəziyyət, tövsiyyə olunan tədbirlər şərh edilib.

Açar sözlər: *Dren, şorluq, kollektor,*

suyuğıcı, kanal, su çarxı, quru-arx, yer səthinin yüksəkliyi, böhran dərinliyi.

ƏDƏBİYYAT

1. Paşayev E.P., Həsənov F.H. "Azdövsu-təslayihə İnstitutunun tarixi və inkişaf yolu" Bakı-2010, 192 səh.
2. Müseyibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı-1998
3. Волобуев В.Р. , Мугань и Сальянская степь. Баку - 1951.
4. Həsənov F.H., Ağaməmmədova A.B. Muğan düzündə meliorasiya tikintiləri, həyata keçirilən layihələr və ekoloji vəziyyət. Ekologiya və su təsərrüfatı jurnalı,
5. №1, 2014-cü il. Səh 36-42
6. Həsənov F.H., Kərimov T.Ə. Pambıqçılığın inkişafı meliorasiya sahəsində həyata keçirilən layihələrdən asılıdır. Ekologiya və Su Təsərrüfatı jurnalı. Bakı-2018, №3, səh 56-61
7. Paşayev E.P., Həsənov F.H. Respublikamızda sudan səmərəli istifadə olunması istiqamətində uğurlu siyasət aparılır. "Azərsu" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları II hissə 15-16 mart 2017, səh 164-168.
8. Həsənov F.H. Muğan düzündə meliorasiya tikintikəri və ekoloji vəziyyət. Müasir inşaatda su, enerji təchizatı və ekoloji problemləri. Mövzusunda Beynəlxalq Konfransın materialları AzMİU, Bakı-2018, səh. 357-362.

SUMMARY

In the article, the geographical position of the Mughan Plain, its climate, land use in the region until 1913, construction of irrigation systems for cotton production at the beginning of the 20th century, salinization of irrigated lands, "Construction of the Jafar-khan drainage system" and carrying out basic washing in the background of drainage, the construction of the Mugan-Salyan reservoir and other main collectors, extensive reclamation constructions carried out in the region in 1970-1982, the implementation of the Main Mil-Mugan collector project,

the current situation on the lands in the area of influence of the collector, and the recommended measures were explained.

Key words: *Drain, salinity, collector, drain, channel, water wheel, dry-ditch, ground surface elevation, crisis depth.*

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены географическое положение Муганской равнины, ее климат, землепользование в регионе до 1913 года, строительство ирригационных систем для производства хлопка в начале XX века, засоление орошаемых земель, «Строительство Джафарханской равнины». дренажная система» и проведение основной промывки на фоне дренажа,

строительство Муган-Сальянского водохранилища и других магистральных коллекторов, масштабные мелиоративные работы, проведенные в районе в 1970-1982 годах, реализация проекта Главного Миль-Муганьского коллектора была разъяснена текущая ситуация на землях в зоне влияния коллектора и рекомендуемые меры.

Ключевые слова: *Сток, засоленность, коллектор, сток, канал, водяное колесо, сухой ров, высота поверхности земли, глубина кризиса.*

Məqaləyə AzMİU-nun "Meliorasiya və su təsərrüfatı tikintisi" kafedrasının dosenti S.A. Vəliyeva rəy vermişdir.